

GOLDEN METALLURGY –THE CIVILISATION CONTRIBUTION OF ANCIENT BULGARIANS

Boyan Asparuhov

University of Library Studies and Information Technologies, 1784 Sofia, Email: b.asparuhov@unibit.bg

ABSTRACT: Rich findings of man-made gold were found in Bulgarian lands during the 20th and the 21st centuries. Since the Heliolithic era, through the Antiquity, the Medieval Era, and in modern times, our predecessors were aware of how to extract gold and to make goods of precious metals. Archaeology has discovered many golden artefacts on the Bulgarian lands, the earliest of them dating back to the dawn of mankind in the middle of the 5th millennium BC. All of them have domestic origin. Ancient literature abounds in written evidences of the Thracians' knowledge to process the precious metal and to do objects of gold. The treasures they left behind have convinced the whole world of their highest technological and aesthetic level of awareness of the nature of gold and of working with it. The Medieval golden treasures made for the aristocracy of the First and the Second Bulgarian kingdoms testify to the continuity of the technological knowledge and tradition of processing precious metals in local goldsmith schools. Nowadays, the extraction and processing of gold on Bulgarian lands is still very active and the discovery of deposits and reserves, as well as the establishment of extraction methods, are the merit of the Bulgarian engineers.

Key words: gold, metallurgy, Bulgarian, culture, history

ЗЛАТНАТА МЕТАЛУРГИЯ – ЦИВИЛИЗАЦИОННИЯТ ПРИНОС НА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ

Боян Аспарухов

Университет по библиотекознание и информационни технологии, 1784 София

РЕЗЮМЕ: През XX и XXI в по българските земи са открити множество находки от обработено от човек злато. От ерата на халколита през античността и средните векове до модерните времена, живеещите по българските земи наши предци са притежавали уменията да добиват и обработват злато. Археологията открива множеството златни артефакти по българските земи, най-ранните от които отвеждат към зората на човечеството към средата на V-то хилядолетие пр. Хр., които са дело на местна самобитна цивилизация. Античната литература дава множество писмени сведения за притежавано от траките познание за обработка на благородния метал, а съкровищата, оставени от тях, убеждават целия свят в технологичните и естетически способности на българите при работа със злато. Златните съкровища от Средните векове, свързани с Първото и Второто българско царство свидетелстват за непрекъснатост в технологичното познание и продължаване на традицията при обработката на благородни метали в местни златарски школи. Днес добивът и обработката на злато по българските земи е не по-малко активен, като разкриването на находищата и запасите, както и установяването на методите на добив, са заслуга на български инженери.

Ключови думи : злато, металургия, българи, култура, история

Въведение

Традиционно се приема, че навлизането в нов стадий на еволюционно развитие настъпва, когато човечеството прави рязък технически скок. Такива промени са възможни само след откриването на революционно познание. Човешката еволюция върви успоредно с овладяването на нови химични елементи или съединения, които постепенно навлизат в материалното производство. Обработването на металите или процеса, известен с името металургия, е такова познание. Откритите археологически находки на обработено от човешка ръка злато, датирани от средата на V-то хилядолетие преди Христа, и множеството златни предмети, отнесени към по-късни времена, свидетелстват, че обработването на златото е познание, характерно за културите по българските земи. Това обстоятелство затвърждава мнението сред все по-широки обществени и научни кръгове, че България е люлката на златната металургия.

Изложение

Обработено от човека злато на прага на новокаменната епоха

За пръв път такова мнение е изказано през 70-те години, когато находките от Варненския халколитен некропол се превръщат в сензация от световен мащаб. Открити са 3000 златни предмета с общо тегло над 6 кг, обработени от човека преди близо 6500 години. Откритието смайва световната научна общност. Никой до този момент не е предполагал, че в този толкова ранен период човекът е притежавал технически познания за обработка на благородния метал.

Британският изследовател и професор по археология сър Колин Ренфрю пише в своя публикация в световно известното списание “Нешънъл Джиографик”: “Най-старото златно съкровище в света не беше намерено в

Месопотамия или Египет. За всеобщо удивление, то беше открито в Североизточна България, близо до привлекателния съвременен град Варна и е отпреди 6000 години. Откритието потвърждава моята теория, че праисторическите българи са открили металургията, независимо от предшестващите ги опити в Близкия изток. Българите от V-то хилядолетие пр. н.е. са предали своите златарски умения на ненадминатите златари траките...” (National Geographic, July, 1980).

Друг международен авторитет, корифеят на японската археология принц Микаса, споделя, че “културата Варна, известна най-вече с великолепните си златни артефакти, не само е по-стара от древните цивилизации на Месопотамия и Египет, но и показва съществуването на управляваща класа, отличаваща се с богатство и авторитет, притежаваща модерни медни оръжия, предмети и аксесоари от метал”.

Дайсаку Икеда, президент на Сока Гаккай Интернешънъл (Общество за създаване на ценности), в диалог с проф. Аксиния Джурова споделя, че е много важно от гледна точка на науката, че такава напреднала в обработката на метала цивилизация е съществувала по време, традиционно приемано като част от каменната ера. “Древната цивилизация, произвела тези изящно орнаментирани предмети, показва високо равнище на технологично развитие” (Икеда и др., 2000).

Иван Маразов счита, че същината на тайното познание, кодирано в находките от Варна, е изразена символично в извличането на метала от рудата и изработването на металните предмети (Маразов, 1994).

Изследователите Христо Смоленов и Христо Михайлов приемат културата Варна за първа златна цивилизация и я наричат Ауrolитна или златно-каменна цивилизация. Според тях тази цивилизация, следи от която има по днешните български земи, ражда мита за златния век. Авторите предлагат и хипотезата за създаване на първите златни еталони в праисторията на Балканите. Заредени с математическа и астрономическа информация, тези еталони са използвани, доразвити и материализирани в паметниците на по-късните цивилизации на Шумер и Египет, мегалитна Европа и Древна Тракия (Смоленов, 2010).

Фурорът, предизвикан от откритието на съкровището от Варна, става причина да се обърне внимание на още златни находки, намерени по българските земи, които са силно подценени при откриването им през XX в. Съкровището от Хотница представлява 39 халки, една спираловидна гривна и 4 пластини от 23,5 карата самородно злато, почти без примеси. Находката е открита в културния пласт на енеолита, т.е. преди повече от 6000 години. Въпреки това, когато е намерено по българските земи, златното съкровище от Хотница е отнесено към бронзовата епоха, или две хиляди години по-късно, тъй като се е смятало, че не е възможно да съществува по-древно злато от митичното злато на Омировите герои - наивна представа, характерна за време, в което археолозите се прекланят пред гръцката класика и културата на древен Египет.

През 1979 г. на западния бряг на Дуранкулашкото езеро проф. Хенриета Тодорова и Тодор Димов при разкопки на праисторически некропол намират няколко златни украшения, изработени от човешка ръка. След направен анализ на възрастта, се оказва, че артефактите са с 250 години по-стари от златните предмети от Варна. От 1976 г.

археологически екип работи при селищната могила от V-то хил.пр. Хр при с. Юнаците, Пазарджишко. На пода на жилище от каменно-медния археологически пласт е открито златно мънисто, което едва през последните години бе датирано като най-ранното обработено от човек злато в света, изпреварващо по древност както златните украшения от Дуранкулак, така и тези от Варненския халколитен некропол.

На територията на Стара Загора се намира Берекетската могила – най-голямата селищна могила на територията на Европа с диаметър при основата 250 м. В могилата е открито златно бижу, което по древност не отстъпва на съкровището от Варненския халколитен некропол – златна гривна от V-то хилядолетие преди Христа или приблизителна възраст – 7000 години. Днес накитът е експониран в музея “Неолитни жилища” в Стара Загора. Двете жилища, които музеят представя, са най-добре запазените жилища в Европа от новокаменната епоха – ср. на VI-то хилядолетие пр. Хр. Праисторикът Петър Калчев свидетелства, че е правена датировка с C-14 и тя показва, че едното жилище е опожарено между 5680 и 5600г пр. Хр. През 70-те г. на XX в., отново край Стара Загора, в местността Ай бунар е открит най-старият рудодобивен център в света с приблизителна датировка V-то хилядолетие пр. Хр. Металните рудници са обявени още тогава за най-древните в Европа. През 2014 г. екип археолози, водени от гл. ас. Петър Калчев от РИМ Стара Загора, откриват първата фабрика за производство на мед в Европа на възраст над 7000 години. На археологическия обект българските учени работят съвместно със свои колеги от Института по археометалургични изследвания IAMS, Великобритания. Според П. Калчев готовата продукция е стигала до средното течение на р. Волга и долното течение на р. Днепър.

През месец март 2017 г. в Музея за история на изкуството във Виена бе открита българската изложба, озаглавена “Първото злато. Ада тепе: най – древният златодобивен рудник в Европа”. Специалистите визират рудника при днешния Крумовград, югоизточна България. Рудникът е отнесен към XXII - XV в пр. Хр.

През 1924 г. край Плевен е открито още едно уникално златно съкровище – Вълчитрънското. Науката доказва, че то е изработено в периода между XVI и XII в. пр. Хр.; това е времето, предхождащо Троянската война. Съкровището има общо тегло 12,5 кг и изработката му няма аналог в света. Все още не е точно изяснена функцията на сервиза. Науката предполага, че това са ритуални съдове, използвани в обредната практика.

През 1912 г. край с. Езеро, Първомайско, е открит златен пръстен от раннобронзовата епоха на възраст 4000 години. През XXI век край с. Дъбене, Карловско, са открити златни накити с уникална изработка. Особено интересни са огърлята, които са съставени от миниатюрни мъниста – по 10 000 в един наниз. Находката е уникална, а учените са убедени, че тя е изработена именно тук. Възрастта на съкровището от Дъбене отпраща към втората половина на III-то хилядолетие пр.Хр. Находката е част от музейния фонд на НИМ в София и може да се види в постоянната експозиция.

Панагюрско златно съкровище – 9 златни съда с общо тегло над 6 кг. Майсторска изработка определяна от учените, ту като връх в елинистичното златарско изкуство, ту като художествено произведение с персийски произход.

Не е малко и числото на авторите, които го определят като произведение на тракийски майстори.

Тракийската култура е най-древна?

За огромното културно значение на златната металургия по българските земи свидетелства широкият отзвук, който получава пътуващата изложба “Тракийско изкуство по българските земи”. В началото на 1978 г. изложбата гостува на Новата Берлинска галерия на Древния музей. 550 творби на изкуството от 27 български музейни сбирки са експонирани пред публика. Берлинското издание Националцайтунг пише на своите страници: “Всички експонати посредничат за една представа за този войнствен, но художествено много надарен народ – траките. Те са запазили в значителна степен своята собствена художествена традиция, която се основава преди всичко на тяхната висока изкуственост в металообработването”.

Преди Берлин изложбата прави фурор в Москва, Ленинград, Варшава, Белград, Хавана, Виена, Лондон, Париж, Мексико сити, Ню Йорк.

В Будапеща, където изложбата гостува след източногерманската столица, акад. Иван Венедиков заявява в интервю за в. “Мадяр Хирлап”: “Седем години от живота си прекарахме за събирането и подреждането на изложбата. Където и да се намираме, критиците пишат, че след златните съкровища на Перу, тази изложба се радва на най-много посещения. Намерените съкровища във варненското неолитно гробище говорят за развита цивилизация, която предхожда поне с 1000 години създаването на гробницата на Тутанкамон в Египет”. Акад. Иван Венедиков успява да докаже, че съществува органична връзка между траките и българите.

Египетската цивилизация познава златото. Египтяните вярвали, че златото има божествен произход и го свързвали със слънцето. Кожата на боговете, според тях, била от злато. Древна топографска карта, открита върху папируса от Турин, описва 1300 златни мини на територията на Египет. Въпреки това гордостта на египетската цивилизация – Златната маска на Тутанкамон, е отнесена едва към 1323 г. пр. Хр. Това е време, предхождащо легендарната Троянска война, но сравнено със съкровищата от Варна, Хотница, Дуранкулак и Юнаците, то е закъсняло с 3000 години!

Древноегипетското злато е извлечено от кварцови находища и има примеси от сребро и други елементи, а залежите са били предимно на територията на днешна Нубия. Свидетелство за това е древноегипетската дума за злато “Нуб”. Златните находки от България са с много висока проба на златото. Като доказателство в подкрепа на археологическите артефакти трябва да прибавим и писмените сведения за металургичните способности на траките. Омир говори в “Илиада” с възхищение за златните доспехи на тракийските царе, които са съюзници на троянците. В Десета песен от поемата Омир дава описание на Рез, предводителят на едоните, тракийско племе от долината на р. Струма, обитавало земите на планината Пангей (дн. Кушница), известна със залежите си от злато:

.... “Видях с очите си, конете му чудни, невидяни,
с превъзходен ръст и цвят, по-бял от сняг.

А по бързина те са на вятъра вихровит подобни.

Злато и сребро украсяват колесницата му блестяща

И златно и дивно е неговото въоръжение светло,

прилично е това оръжие не на смъртен да стои,
а на безсмъртните, вечно живи богове блажени”....

(Омир, Илиада)

Възхищението на гърците към траките, предизвикано от златните им доспехи, за което говори Омир, е свидетелство за по-напредналата им цивилизация. Дали древните гърци са познавали технологията на обработката на благородния метал по времето на Троянската война? През 1876 г. при разкопки в Микена Хайнрих Шлиман в некропола открива златна маска и я нарича “Маската на Агамемнон”. Доколко основателно е това наименование? Подложена на анализ, маската е датирана през XVI век пр. Хр. Троянската война се води 4 века по-късно. Очевидното разминаване с 400 години между времето на изработване на маската и събитието на Троянската война възбужда спорове, които не стихват и днес. Постепенно се налага мнението, че маската принадлежи на Минойската цивилизация, която предхожда цивилизацията на Елада.

Съществува и мнение, че Маската на Агамемнон е “дороботена” и не е автентична. В сп. Archaeology историкът и археолог Уилям Калдър излага косвени доказателства, че маската е фалшификат. Ернст Куртиус, ръководител на разкопките в Олимпия през XIX в. и немски професор по древна история, нарича Шлиман “измамник и мистификатор”.

През 2011 г. съвременни немски учени изказват хипотезата, че златото, от което е изработена т. нар. Маска на Агамемнон, всъщност е добивано на територия, обитавана от траките, и по-специално край днешния Крумовград. Местността е известна днес като Ада тепе. Учените са категорични, че там се е намирала най-старата златна мина, открита досега в Европа, която е захранвала целите Балкани през периода XVI – VIII в. пр. Хр.

Къде са другите народи и цивилизации в пространствения хоризонт на древната металургия?

Най-старото обработено от човека злато в предколумбова Америка е датирано в периода 2150-1940 г. пр.н.е. Представители на древното грузинско племе Тубал или Тувал се споменават в Библията като откриватели на металургията. Елементите, които обработват са антимон, мед, арсен, калай, но не и злато. Нещо повече, намерените артефакти от обработен метал на територията на древна Грузия не стигат по-назад от III-то хилядолетие пр. Хр.

В етно-културното пространство на българите са открити множество тракийски златни съкровища. Тук трябва да включим Маската на Терес, намерена в могила “Светицата”, която изумително много прилича на Маската на Агамемнон; Панагюрското златно съкровище – майсторска изработка, направена във вътрешността на Тракия; съкровището от Летница; съкровищата от Якимово и Маломирово; съкровищата от Рогозен, Луковит и Борово, които са предимно сребърни, но и с позлата; златното съкровище от Кралево и др. Всички те са изработени от местни майстори в периода на V-IV-III в. пр. Хр.

Приемственост между епохите в обработката на злато по българските земи

Ранното средновековие също е белязано с несравними образци на златната металургия, дело на българи. Съкровището от Малая Перещепина, известно още като Съкровището на Кубрат – 800 златни и сребърни предмета. Теглото на златните вещи е 25кг, а на сребърните – 50кг.

Съкровището от Наги сент Миклош с 23 златни предмета с общо тегло 10кг. Още през 1892 г. Никодим Кондаков отхвърля тезата, че то е създадено някъде в Северното Причерноморие и че е било в ръцете на готи, хуни и гепиди, доказвайки че етническата му принадлежност е българска. Кондаков разглежда съкровището и като източник на информация за характера на българския боен костюм. В капиталния си труд “Очерци и бележки по история на средновековното изкуство и култура”(1929 г.) Кондаков категорично заявява, че съкровището принадлежи към миналото на българския народ. Тази теза поддържат още Йозеф Хампел, В. Томсън, И. Стреговски, Е. Циерман, Г. Фехер, Г. Баласчев, Б. Филов, К. Миятев и Д. Димитров.

Един от доводите в подкрепа на тази теза е обстоятелството, че върху някои от съдовете има литургични надписи на гръцки език и с гръцки букви, които са предадени неточно. Майсторът златар вероятно не е знаел гръцки език, затова е възпроизвел текста на използвания оригинал много неточно. Този факт изключва възможността съдът да е правен в някой византийски център. Освен това руническите надписи по съдовете са същите като тези по каменните блокове и керамичните съдове от Средновековна България.

Васил Йончев, който прави първите изчерпателни графични таблици за развитието на формите на шрифта по времето на Първата българска държава, припомня, че надписът от тасче № 1 “носи белезите на българската шрифтова култура и се свързва по конструкция, пропорция и начин на изграждане на серифите с много от надписите от времето на Омуртаг”. Надписите по съдовете, заедно с известията от каменната летопис на Омуртаг, подсказват и мястото, където е намерено съкровището. Известно е, че България владее дълго време цяла Трансилвания и че до края на IX век нейните граници достигат чак до Горен Дунав.

Що се касае до изображенията върху съдовете, може да се каже, че много изследователи свързват произхода им ту с Изтока, ту с Европа. Така например, сцената със свещената птица, която издига към небето богиня, държаща в ръцете си две стръкчета от растение. Един възможен прочит на тази сцена ни дава Александър Хофарт, който посочва, че орелът символизира мъжкото начало или небето, в образа на самия господар на небесните простори – орелът, а земята е в образа на жена. В съюза им се ражда животът, символ на което е растението. Орелът е свещената птица от ведическата митология Гаруда – символ на човешкия дух, устремен към божествените предели и враг на пороците в човешката природа. Жената е иранската богиня Ардвиг Сура – Анахита – владетелка на водата и плодородието. Растението иранците наричат хаома, а индийците – сома. В Ригведа и в Авеста се казва, че то е цар на растенията, вирее във високите планини и е донесено от орел. В този смисъл изображението от съкровището Наги сент Миклош препраща към иранското културно наследство и е потвърждение на тезата за дългогодишния обмен на култура между българи и иранци.

Днес почти не са останали много от съкровищата на перси и сасаниди с подобни изображения, тъй като през 651г. Сасанидското царство е завоювано от арабите и великолепните съдове и предмети са претопени в монети.

Още едно изображение от съкровището Наги сент Миклош препраща към българската традиция в изработването на златни съдове - грифонът. Той се появява

като образ още в асирийско-вавилонския пантеон и в паметниците от зората на гръцката цивилизация. Грифонът има крилато лъвско тяло с глава на орел. Среща се от Сибир до скитска Пантикапея, на Керченския проток, от дворците на сасанидските царе до Западна Европа. В гръцката митология грифоните са представяни като кучета на бога Зевс, пазещи златото в страната на хипербореите. Хипербореите са митичен народ, който населява крайния север – Страната на мъдростта. Известно е, че те са носители на древни орфически идеи, които са характерни за тракийските народи. Ако локализираме днес Страната на хипербореите, това са земите по северния Черноморски бряг. Хипербореите са опитни в изкуствата и прекарват живота си в танци, музика, наслаждения и ритуали.

Изображенията на грифоните са предпочитани от каменоделците и златарите от епохата на Първата българска държава. Срещаме ги върху каменни релефи, капители на църкви, златни токи и златни съдове за хранене и пиене върху територията на цяла България. Любопитно е, че те единствени от всички фантастични същества като химери, кентаври, сфинксове и дракони, остават и след приемането на християнството за единствена държавна религия. В съкровището от Наги сент Миклош грифоните съжителстват с християнския кръст. През 1978 г. край Преслав са намерени пет златни плочки в диадема с изображения на грифони. Върху средната от тях е изобразен възнасящия се към небето Александър Македонски с кръстосани пред гърдите ръце, в които държи копия с набучено месо, с което примамва грифоните. Тези грифони са много близки като изображения до онези от съкровището от Наги сент Миклош. Сцената на възнасянето на владетел към небето с помощта на грифони е много популярна в периода IX-XI в. в Югоизточна и Централна Европа. Интересно е, че най-близка до диадемата от Преслав по композиция и украса е една диадема от Киевския исторически музей, където е изобразена същата сцена.

Атанас Божков изказва мнението, че българите донесат култа към златото от северното причерноморие и тук се свързват с местните златарски традиции и златодобивни центрове на траките. Проф. Божков дава изключителен интересен факт: В илюстрациите на Мадридския ръкопис на Йоан Скилица, отнасящи се към XII век, българската войска е представена в златни униформи. И когато разбива византийците в Македония през 894 г., и при превземането на Одрин през 914 г., и в битката при Ахелой през 917 г. виждаме сияещия благороден метал, превърнат в шлемове, ризници и мечове. По-нататък Скилица съобщава, че българската армия на Симеон е застанала застрашително под стените на Цариград, цялата окована в злато и сребро. Възхищението на Скилица е досущ като това на Омир, при описанието на златните доспехи на тракийския цар Рез. Псевдо – Симеон пише, че българският владетел, тръгнал на среща с император Роман, бил следван от безчислена свита, разделена на много отреди, едни от които били със златни щитовете и копия, други със сребърни щитовете и копия.

През 1949 г. във вътрешния град в Преслав е намерен златен дискос с гръцки надпис от литургията на Йоан Златоуст. През 1963 г. във външния град в Преслав е открита чашата на жупан Сивин от IX-X в. В Плиска са открити калъпи за отливане на накити от метал.

Златарството продължава по българските земи по време на османското владичество и през Възраждането, след Освобождението и през най-новата българска история чак до днес. Държавният промишлен добив на злато в България започва през 1964 г.

Към 1.04.1980 г. Комитетът по геология в НРБ отчита запаси от 780,3 млн.т. руда в находище Елаците, със съдържание от 0,13г/т злато.

В находище Асарел проучените запаси са 658 млн. т. при 0,06 г/т съдържание на злато. В находище Челопеч при 51,2 млн.т. проучени запаси златото е 2,4г/т. (ДАА, Ф.893, оп. 2, а.е. 117).

Според “Комплексна целева програма за ускорено проучване и доказване на промишлени запаси на медни и други, съдържащи благородни и редки метали” за периода 1981-1990 г. Комитетът по геология определя основния добив на злато да се извършва от медно-златните руди и от полиметално – златните. Според Комитета по геология ускореното проучване на Челопешкото и Зидаровското рудни полета има решаващо значение за доказване на нови запаси от злато и за увеличаване на добива. Според програмата златото и среброто се очакват изключително от медно-златните и полиметалните руди от находищата Челопеч и Зидарово. Очакваното съдържание на златото в медно-златните и полиметално-златните руди от находищата Воздол и Зидарово се очаква да бъде 2-3г/т. (пак там).

През 1996-1997 г. големите златни рудници са приватизирани. По данни на Българската минно-геоложка камара през 2017 г. при експлоатацията на златни рудници у нас са добити около 10 тона злато.

Заклучение

От праисторически времена през живота на българите минава една тънка златна нишка, твореща художествени ценности, изработени от благородния метал. Българското културно-историческо пространство е осеяно със златни артефакти. Историческата непрекъснатост и географията на тяхната направа предполагат натрупването на умения и способности у българите за създаване на трайни културни практики в обработката на злато от най-древни времена до днес.

Литература:

- National Geographic, July 1980. 980 *Ancient Bulgaria's treasures*.
- Nippon. 1982. *The first civilization in Europe and the oldest gold treasure in the world – Varna, Bulgaria*. Nippon television network cultural society.
- Алексиев, А. 2002. *Изгубените кодове на древните българи*, Тангра ТанНакРа, 495.
- Божков, 2000, *Български приноси в европейската цивилизация*, София, “Булвест 2000”, 424.
- Икеда, Д., А. Джурова. 2000. *Духът на лъва*, Princeps, 380.
- Йончев, В. 1982. *Древен и съвременен български шрифт*, София, “Български художник”, 420.
- Кондаков, Н. 1929. *Очерки и заметки по истории средновекового искусства и культуры*, Прага, “Чешской акад. наук и искусств”, 466.
- Маразов Ив., 1994, *Митология на златото*, “Христо Ботев”, 345.
- Омир. 2009. *Илиада*. Прев. от старогр. Александър Милев, Блага Димитрова; Ил. Александър Денков. - [4. изд.]. – София, Захарий Стоянов, 2009. – 672.
- Смоленов Хр., Хр. Михайлов. 2010. *Тайното знание на Черноморската Атлантида*, Magoart, 155.